

MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: ARISZTOKRATÁK
MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPÁBAN

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 18.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

**Műveltség és társadalmi szerepek:
arisztokraták
Magyarországon és Európában**

**Learning, Intellect and Social Roles:
Aristocrats
in Hungary and Europe**

SZERKESZTETTE:

BÁRÁNY ATTILA, OROSZ ISTVÁN, PAPP KLÁRA,
VINKLER BÁLINT

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

A borítót tervezte:

GYARMATI IMRE
grafikus

A kötetet lektorálta:

PÉTER KATALIN

az MTA BTK Történettudományi Intézetének
kutató professor emeritusa

Technikai szerkesztő:

HERMÁN ZSUZSANNA

A kötet kiadását támogatta:

az OTKA K 83521 számú pályázata,
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája,
a Debreceni Akadémiai Bizottság Történelmi Munkabizottsága

Vinkler Bálint szerkesztő munkája a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Bárány Attila szerkesztő munkáját a Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem „Magyarország a középkori Európában” Lendület kutatócsoportja támogatta.

ISSN 2060-9213

ISBN 978-963-473-767-4

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete

© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ (OROSZ ISTVÁN) 7

MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK A KÖZÉPKORBAN / LEARNING, INTELLECT AND SOCIAL ROLES IN THE MIDDLE AGES

JEAN-LUC FRAY: Le mécénat artistique des ducs de Bourbon (XV ^{ème} et début XVI ^{ème} siècles): entre culture du Nord, Italie et France centrale	13
KLAUS VAN EICKELS: Military Orders and their importance for the demonstration of noble status in the later Middle Ages	29
ROMAN CZAJA: Patriziat in den Hansestädten im Spätmittelalter: soziale Mobilität und Identität.....	37
LÁSZLÓ PÓSÁN: Ritterliche Kultur in spätmittelalterlichen Litauen	51
ADÁM NOVÁK: The seal usage of Hungarian aristocrats in the 15 th century	59
ATTILA BÁRÁNY: English chivalric insignia in Hungary	73
LÁSZLÓ SOLYMOSSI: Conflict treatment in the estates of Bishop Albert Vetési and a lay landlord Miklós Újlaki	97
ISTVÁN DRASKÓCZY: Die Familie Szapolyai und der Handel in Oberungarn am Anfang des 16. Jahrhunderts (Krakau und Ofen)	111
ATTILA GYÖRKÖS: Aventurier sans scrupule ou héros national? La carrière de Christophe Frangepan, aristocrate de la Renaissance	121
BORBÁLA KELÉNYI: Hungarian aristocratic women's last wills from the Late Middle Ages (1440–1526). Additional data to their piety and social relationships	133
RADU LUPESCU: Social hierarchy and heraldic culture in Transylvania in the fourteenth and fifteenth centuries	155
MARCELA DOMENOVÁ: Library catalogue from Sophie Berzeviczy's estate, Albert Berzeviczy's widow (a unique fragment of the family library from the second half of the 19 th century)	173
WACŁAW WIERZBIENIEC – JOANNA ELŻBIETA POTACZEK: Participation of the aristocracy in the development of material and spiritual culture, exemplified by the Dzieduszycki family of Zarzecze	187

MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK A KORA ÚJKORBAN ÉS A MODERN KORBAN / LEARNING, INTELLECT AND SOCIAL ROLES IN THE EARLY MODERN AND MODERN AGES

OROSZ ISTVÁN: Szőlőbirtokos arisztokraták Tokaj-Hegyalján	215
HORN ILDIKÓ: A Báthoryak felfutása és tévesztése az 1560-as évek Erdélyében.....	225

VARGA SZABOLCS: Erdődyek, Kerecsényiek, Ráttkayak. A szlavóniai arisztokrácia felemelkedése és bukása a 16. században	237
MÁTYÁS RAUSCH PETRA: A Herberstein család modernizációs tevékenysége Nagybányán (1581–1597)	253
GÁLFI EMÓKE: Simai Borbély György	265
BOGDÁNDI ZSOLT: Az erdélyi ítélőmesterek társadalmi helyzetéről	281
SZABADI ISTVÁN: Adalékok Ecsedi Báthory István (1555–1605) mecenatúrájához ...	293
OBORNI TERÉZ: Adalékok Bethlen István politikai, kormányzati és udvari szerepéhez Bethlen Gábor uralkodásának idején	301
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Adalékok az udvari familiárisi karrierhez I. Rákóczy György udvarában, különös tekintettel az 1630–1638 közötti évekre	319
KÓNYA PÉTER: Királyhalmec arisztokrata birtokosai	333
KÓNYA ANNAMÁRIA: Néhány adat az arisztokrácia rekatolizációs tevékenységéhez	343
KÓNYA ANNAMÁRIA: Báthory Zsófia rekatolizációs tevékenysége	351
KÓNYA PÉTER: Arisztokrácia és a nemesség szerepe az eperjesi kollégium alapításában	361
OROSZ ISTVÁN: Templom és földes uraság egy hegyaljai mezővárosban.	373
BALOGH JUDIT: Apor István, a 17. század végi erdélyi arisztokrata prototípusa	383
BAGI ZOLTÁN PÉTER: Donat Johann Heißler von Heisterstein és Zrínyi Ilona cseréjének történetéhez	401
PAPP IMRE: A francia arisztokrácia a régi rend alkonyán	417
IFJ. BARTA JÁNOS: Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban	431
KURUCZ GYÖRGY: Kényszerhelyzet és vízió: gróf Festetics György és a magyarországi agrárszakoktatás a 18–19. század fordulóján	451
SIPOS GÁBOR: A 18. századi erdélyi református arisztokrácia vallási öntudatáról	465
EGYED EMESE: Művelt nemesek és tudós pártfogoltak könyvkiadási szokásai a 18. századi Erdélyben	473
PAPP KLÁRA: Egy arisztokrata család politikájának megalapozója: Jósika Antal kolozsi főispán tervezetei	485
PÁL JUDIT: Arisztokraták a császár és király szolgálatában: Erdély két „kormányzója” a 19. század közepén	501
BÁNYAI BALÁZS: Az ipargróf másik arca. Gróf Zichy Jenő, a művészetek és a tudomány mecénása	519
SZENDREI ÁKOS: „Méltóságosok” és népképviselő. Arisztokrata politikusok országos és regionális jelenléte a dualizmus kori képviselőházban	547
ZSOLDOS ILDIKÓ: Nevelés és oktatói tevékenység a szatmári Vécseyeknél	559
EGYED ÁKOS: Gróf Mikó Imre erdélyiségéről	573
PÜSKI LEVENTE: Sporttól a politikáig: Andrásyok a 20. század első felének magyar közéletében	583
A KÖTET SZERZŐI	603

ELŐSZÓ

2013 szeptemberében az OTKA pályázat tagjai meghívást kaptak az Eperjesi Egyetemre, a „Műveltség és társadalmi szerepek: a 17–20. századi arisztokrácia műveltsége, művészetet és az oktatás fejlesztését, a birtokok építését, modernizációját támogató tevékenysége” című konferenciára, amelyet a város polgármestere mellett a kassai magyar főkonzul asszony nyitott meg. A 22 előadó közül többen elküldték tanulmányaikat jelen kötetünkbe.

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara működésének 100. évfordulóján, 2014 októberében a Kar egy 12 szekcióban tartott előadássorozattal tisztelgett az elődök emléke előtt. A Történelmi Intézet két szekció munkáját szervezte, „Műveltség és társadalmi szerepek: az arisztokrácia változó társadalmi szerepe” címmel. Mindkettő az arisztokrácia kutatásának új elméleti és módszertani irányait kívánta bemutatni, az egyik európai kitekintéssel idegen nyelven, a másik elsősorban a kora újkorra és az újkorra koncentrálva, az intézet határon túli partner intézményei kutatóinak bevonásával, magyar nyelven. Az idegen nyelvű szekció munkáját a Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem „Magyarország a középkori Európában” **Lendület kutatócsoportja** és annak vezetője, Bárany Attila szervezte, az ő írásaik és neves külföldi vendégeik tanulmányai is szerepelnek a kötetben. A szekciók plenáris előadói Jean-Luc Fray professzor (Université Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand) és jómagam voltunk.

Mivel 2013 végén megalakult, s 2014 tavaszán az egyetem szenátusa által is elfogadást nyert a **Nemzetközi Inter-Regionális Társadalomtörténeti és Néprajzi Kutatási Központ**, a most az olvasóközönséghez kerülő kötet a „Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták a 17–20. századi Magyarországon” című, az OTKA által támogatott 83521 azonosító számú pályázat résztvevői mellett az abban megnevezett egyetemek kutatóinak első közös bemutatkozása is.

Az arisztokrácia fontos, bár állandóan változó, és fő tendenciájában csökkenő szerepet játszott Magyarország politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális elitjének történelmében. A főúri réteg azonban soha nem volt egységes, néhány fogalommal egyszerűen megragadható és leírható csoport. Ahogyan változtak a politikai-társadalmi viszonyok, úgy változott és módosult az arisztokrácia helye

dig grófi címet kapott, 1697-ig a Societas Arendatoria, a kincstári jövedelmeket bérlő érdekcsoport tagja volt. 1694-ben főkormányászéki tanácsos, 1695-ben Haller lemondását követően kincstartó lett.

1696-ban Torda vármegye főispánja lett, amivel végérvényesen az erdélyi arisztokrácia részévé vált. Saját maga alkotta meg a saját reprezentációs terét, Erdélyben korábban nem használt elemek igénybe vételével.

A karrierje összegezte elődei hatalomépítési technikáit és új, járható utat mutatott kortársainak, amit azok a 18. század során mintaként követtek.

ISTVÁN APOR, THE PROTOTYPE OF TRANSYLVANIAN ARISTOCRATS AT THE END OF 17TH CENTURY

This paper presents the life of István Apór whose career was perhaps the most grandiose in the second half of the 17th century. His techniques of building power, the establishment and running of his networks of connections and his remarkably consciously shaped self-representation are not only interesting as the individual traits of a Székely nobleman who turned aristocrat. The investigation of István Apór's career is relevant in this era because on the one hand it summarizes the Transylvanian career building traditions in the early modern period, but on the other hand his career also transcends these traditions, creating the prototype of the 18th century Catholic Transylvanian aristocrat.

The offices he held and his social roles show perfectly that Apór, standing on the border of two eras, brilliantly found the ways to rise to power in the last days of Principality of Transylvania, and did the same just as well after the fall of the Principality, when he became the key figure of the new government of Transylvania by building up a network of connections reaching even Vienna. The externals attached to his power, the formalities and his engagements with the Catholic Church created an aristocratic model earlier unknown in Transylvania which the aristocrats of the forthcoming centuries followed.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

DONAT JOHANN HEIBLER VON HEITERSHEIM ÉS ZRÍNYI ILONA CSERÉJÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ¹

„1692 eszt[endőben] – Ezen esztendőben Mélt[óságos] Heusler Generál Ő Nagys[ága] Mélt[óságos] Tököli Imre Fejedelem Ő Nagysága keze alá esvén raboskodásra [...] onnan alkalmas summának ígérésével is szabadulását külömben meg nem nyerhette, hanem Zrínyi Ilona Fejedelem – Asszony' Bécsi Apáczák' klastromából való szabadításával. Király Ő Fels[ége] kegyelmes adnuentiájából személyéhez illendő tisztességes accomodatióval egész compánia német vitézek kísérésével Böjt-elő havának első napján Tokajba érkezvén, 's ottan más nap processiózván; onnan Erdélyen által Moldvába mindenütt tisztességéhez képest való ellenséges accomodatiók által útját folytatván, érkezik békével urához a' Duna mellett lévő Új-Palánka nevű helyben, holott Mélt[óságos] Tököli Imre ötöd magával, úgymint: Sándor Gáspárral, Petróczy Istvánnal, Madács Péterrel és Horváth Ferenczel, magához hasonló szakálas Fő- rendüekkel excipiálván Zrínyi Ilona Asszonyt, azok közzül a' nagy zokogó sírás közben alig tudhatta sok esztendőktől fogva nem látott hitves urát igazán kiismerni.”² Babocsay Izsák tarcali nótárius ekképpen írta meg a mezővárosával kapcsolatos főbb eseményeket megörökítő művében Zrínyi Ilona és Donat Johann Heißler von Heitersheim³ császári-királyi altábornagy fogolycseréjét. „A generálisért cserélt hitves” –

¹ Szeretnék köszönetet mondani Géczy Lajosnak, Domokos Györgynek, Brandl Gergelynek és Seres Istvánnak segítségükért. Seres Istvánt külön köszönet illeti, hogy készülő forráskiadványából, amelyben az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található Thököly iratokat jelenteti meg, két fontos okmányt rendelkezésemre bocsátott.

² Babocsay Izsák: *Fata Tarczaliensia, az az Tarczal városának főbb változásai (1670–1700)*. In: *Monumenta Hungarica sermone nativo scripto, azaz a' Magyarok magyar nyelven írt emlékezetes írásaik*. Összeszedte és kiadta: Rumi Károly György. Pest, 1815. 1–174. 111–113. (továbbiakban Babocsay, 1815.) Lásd még: Nagy László: „Nem jöttünk égi hadak-útján...” *Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról*. Bp., 1982. 138.; Nagy László: *Kard és Szerelem. Török kori Históriaik*. Bp., 1985. 405. (továbbiakban Nagy, 1985.)

³ Heißler életéről lásd: *Thaten und Charakterzüge berühmter österreichischer Feldherren*. Erster Band, zweyte Abtheilung. Wien, 1808. 330–332. (továbbiakban *Thaten und Charakterzüge*, 1808.); Schweigerd, Carl A.: *Oesterreichs Helden und Heerführer von Maximilian bis auf die neueste Zeit*. Zweiter Band. Leipzig, 1853. 356–359. (továbbiakban Schweigerd, 1853.); *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 11. 671–672.

idézve Nagy László frappáns fejezetcímét⁴ – története bár ismert és forrásait, mint ahogyan látni fogjuk, már a 19. században jórészt megjelentették nyomtatásban, mégis azt mondhatjuk, hogy részleteit homály fedi. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy röviden bemutassam mindazokat az eseményeket, amelyek Heißler fogságba esésétől Zrínyi Ilona Jeni-Palánkba, azaz Thököly Imréhez érkezéséig lezajlottak a fogolycsere ügyében.

A ZERNYESTI CSATA ÉS HEIBLER FOGSÁGBA ESÉSE 1690. AUGUSZTUS 21.

Apafi Mihály 1690. április 15-kén Fogarason befejezte földi pályafutását. Halála után nem sokkal – június 8-án – a Portán kiállították az új fejedelem ahdnaméját. A szultáni kinevező okmányt azonban nem a korábban Isztambulban megerősített, Bécsben pedig szintén jóváhagyott választott fejedelem, az akkor 14 esztendő II. Apafi Mihály kapta, hanem Thököly Imre. A Porta döntését a meghalt fejedelem hűtlenségével és a kuruc fejedelem eddigi kiváló szolgálataival indokolta. Ugy tűnt tehát, hogy Thököly 1686 óta dédelgetett és a francia diplomácia által támogatott terve végre valóra válhat. Megszerezheti az erdélyi fejedelmi trónt, amely érdekében 1689-ben még – Frederico Veterani⁵ tábornokon keresztül – a bécsi udvarral is igyekezett felvenni a kapcsolatot. Ahhoz azonban, hogy ezt elérje, szükség volt arra, hogy a szultán a Köprülü családhoz tartozó Fázil Musztafát nevezze ki 1689 októberében nagyvezírré, aki teret engedett XIV. Lajos francia király külpolitikai törekvéseinek a Portán.⁶ Így tehát Thököly kurucjai mellé rendelt – Cserkesz Ahmed özüji beglerbég vezetésével – egy török csapatot, valamint a tatár kán kisebbik fia, a núrredin szultán címet viselő Gázi Giráj parancsnokolta lovasokat és a havasalföldi vajda, Constantin Basarab Brânkoveanu katonaságát (puskás gyalogosait) is.⁷

⁴ Nagy, 1985. 371.

⁵ Veterani életéről lásd: Veterani, Frederico: *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und angränzenden Provinzen, vom Jahr 1683 bis 1694*. Dresden, 1788.; *Thaten und Charakterzüge*, 1808. 322–329.; Schweigerd, 1853. 364–366.

⁶ Babocsay, 1815. 104–105.; *Nagyajtai Cserei Mihály históriája. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által*. Pest, 1852. 194. (továbbiakban Cserei, 1852.); Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. II. kötet. Bp., 1889. (továbbiakban Angyal, 1889.) 211–214.; Szádeczky Lajos: Thököly erdélyi fejedelemsége. = *Századok*, 1898. 32. évf. 230–247., 328–339., 420–430., 499–509., 621–631., 695–715. (továbbiakban Szádeczki, 1898.); R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. II. kötet. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán, Bp., 1986. 784–971, 878–879.; Papp Sándor: Thököly Imre erdélyi fejedelemsége és a Porta. In: *Az „Üstökös kegyeltje.” Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Szerk. Gebei Sándor, Hajdúszoboszló, 2010. (továbbiakban Papp, 2010.) 191–208., 191–195.

⁷ Cserei, 1852. 194.; Szádeczky 1898. 233.; Karácson Imre: *Török-magyar oklevéltár 1533–1789*. Bp., 1914. (továbbiakban Karácson, 1914.) 288–291., 293–296.; Papp 2010. 195–198.

Thököly kuruc-török-tatár serege 1690 júliusának elején indult el a bulgáriai Rahovicánál lévő téli szállásáról Erdély irányába.⁸ III. Szülejmán szultán július 7-én rendelte el a havasalföldi vajdának, hogy a csapatok mozgásának megkönnyítésére a „vizek és gázlok fölé a kellő hidak, a csónakokra szoruló helyeken pedig a hajók előkészítessenek.”⁹ Havasalföldön csatlakozott a sereghez a tatár csapatok zöme, valamint Brânkoveanu egységei is. Az így összegyűlt kuruc-tatár-török-havasalföldi csapat létszámának meghatározása igen nehéz, de körülbelül 15 és 20 000 főt számlálhatott.¹⁰

Thököly kinevezése és hadának felvonulása nem maradt titokban az erdélyiek és Heißler előtt sem. Előbbieket a szultán tájékoztatta az új fejedelem személyéről, felszólítva őket a kötelező hűségre.¹¹ A Veterani helyett az erdélyi császári-királyi csapatok vezetésével megbízott altábornagyot¹² pedig Cserei Mihály szerint egyrészt a havasalföldi vajda látta el információkkal, aki számára a szultáni fermánban parancsolt segítségnyújtás igen terhes volt.¹³ Másrészt a névtelen szász polgár feljegyzése szerint Thököly több alkalommal is leveleket küldött Heißlernek, és ezekben már augusztus elején világossá tette szándékait az altábornagy számára. Emellett figyelmeztette, amennyiben nem hagyja el a fejedelemséget csapataival önként, úgy erőszakkal űzi ki onnan. Végül augusztus 16-án, immáron utoljára fordult Heißlerhez. Levelében, mint Erdély jog szerinti fejedelem: megismételte eddigi követelését, valamint felajánlotta, hogy amennyiben az altábornagy az ország elhagyása mellett döntene, úgy a magyar határig elkísérteti katonáival csapatait.¹⁴

Az altábornagynak azonban esze ágában sem volt feladni a rábizott országot és Teleki Mihály erdélyi főgenerálissal együtt hozzálátott a védelem megszerve-

⁸ Szádeczky, 1898. 233.

⁹ Karácson, 1914. 292.

¹⁰ A különböző adatokra lásd: *Theatrum Europaeum, oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten, so sich hin und wieder in der Welt, fürnemblich aber in Europa und Teutschlanden, sowol im Religion- als Prophan-Wesen, vom Jahr Christi 1687 biß auff das Jahr 1691 exclus... sich zugetragen. Dreizehender Theil*. Frankfurt am Main, 1698. (továbbiakban *Theatrum Europaeum...*, 1698.) 1019.; Le Clerc, Jean – Eder, Balthasar – Korn, Martin: *Merkwürdige Geschichte des Lebens des Grafen Emerich Tököly und der durch die Ungrischen Mißvergünstigten erregten Unruhen und Kriege*. Berlin, 1793. (továbbiakban Le Clerc – Eder – Korn, 1793.) 300.; Des Grafen Tököli Einfall in Burzenland. In: *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. Herausgegeben durch G. Joseph Kemény. II. Band. Kolozsvár, 1840. (továbbiakban Des Grafen Tököli Einfall...) 238–279. és 240–241.; Röder von Diersburg, Philipp: *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. II. Band*. Karlsruhe, 1842. (továbbiakban Röder, 1842.) 127.; Szádeczky, 1898. 233.; Papp, 2010. 198–199.

¹¹ Papp, 2010. 196.

¹² Erre lásd: Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 241.

¹³ Cserei, 1852. 198.; Szádeczky 1898. 233.

¹⁴ Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 241, 243.

zéséhez. Erdélyben ekkor hét császári-királyi lovasezred állomásozott, ám ebből három a Vaskapuzhoz vonult, hogy ott akadályozzon meg egy lehetséges betörést az országba. Maradtak tehát a d'Oria és a Noirquermes vértés-, valamint a Castelli és a Magni dragonyosezredek, amelyekről a névtelen szász polgár úgy nyilatkozott, hogy régi és jól felszerelt lovasság volt. Mivel azonban az ezredek nem voltak teljesen feltöltve, összlétszámukat mintegy 2–3000 főre becsülték.¹⁵ Ehhez csatlakozott még a székely katonaság, amely körülbelül további 4–5000 könnyűfegyverzetű katonát jelentett, Constantin Bălăceanu saját pénzén felfogadott zsoldosai, valamint 8 kisebb ágyú is.¹⁶

Heißler császári-királyi és erdélyi hada tehát alig fele akkora volt, mint kuruc-török-tatár-havasalföldi sereg, mégis az altábornagy a siker reményében készült a Thökölyvel való újabb összecsapásra.¹⁷ Egyrészt – mint ahogyan ezt Cserei papírra vetette – bízott a német lovasság és a székelyek katonai erényeiben, saját és beosztott főtisztjei (Carlo Alessandro Magni grófja vezérőrnagy, Giovanni Battista d'Oria őrgrófja és Franz Leopold Graf von Noiquermes ezredesek)¹⁸ tapasztalataiban és tudásában. Emellett talán Brâncoveanu titkos üzenetei és a kémjelentések is arról győzték meg, hogy ellensége csak mindenféle szedett-vetett, kétes harcértékű haddal tud ellene vonulni.¹⁹ Másrészt a Tölcsvári, a Bodzai és az Ojtozi szorosokban Heißler sáncokat építtetett és ezeket német és székely gyalogsággal őriztette.²⁰ Mind az összeszedett hadak, mind a sáncok erejében annyira bízott, hogy hiába javasolta Teleki is a visszavonulást, a Vaskapunál lévő ezredek visszarendelését, a várakban lévő ágyúk hadszíntérre rendelését, az altá-

¹⁵ *Theatrum Europaeum...*, 1698, 1020.; Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 244.; Röder 1842. 125.; Cserei 1852. 198.; Angyal 1889. 215.; Wrede, Alphons von: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht*. III. Band Wien, 1901. (továbbiakban Wrede, 1901.) 183., 647., 656., 683.

¹⁶ *Theatrum Europaeum...*, 1698, 1020.; Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 244.; Röder, 1842. 127.; Cserei, 1852. 200.; Angyal, 1889. 215.; Szádeczky, 1898. 234–238.; Papp, 2010. 203.

¹⁷ Heißler és Thököly korábban két alkalommal is találkozott a harmezőn. Először 1686. április 24-én ütött rajta a Heißler vezette katonaság a Szeged alatt gyülekező kuruc és török csapatokon. Majd 1688 februárjában Heißlernek ismét sikerült egy meglepetésszerű támadással vereséget mérnie a Thököly vezette seregekre a Várad melletti Telegdnél. Lásd: *Theatrum Europaeum...*, 1698, 259.; Reizner János: *Szeged története*. Szeged, 1899. 166–167.; Doberdó Bánlaky (Breit) József: *A magyar nemzet hadtörténelme. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1699*. 17. kötet. Bp., 1940. (továbbiakban Bánlaky, 1940.) 344.; Sugár István: *Lehanyatlak a török félhold*. Bp., 1983. (továbbiakban Sugár, 1983.) 84–86.; Szakály Ferenc: *A török kiűzésétől a szatmári békéig*. In: *Szeged története. 2. kötet. 1686–1849*. Szerk. Farkas József, Szeged, 1985. 15–82. 18.

¹⁸ Wrede, 1901. 185, 647, 681–683. Doriáról: A névtelen szász polgár feljegyzésében fontosnak tartotta lejegyezni, hogy a genovai származású d'Oria tanult és nagy tapasztalatú hadfi volt. Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 244. Cserei pedig a következőket írta róla: „Kemény, kedvetlen, magyargyűlölő vala nyavalyás.” Cserei, 1852. 217.

¹⁹ Cserei, 1852. 198–199.; Papp, 2010. 200.

²⁰ Des Grafen Tököli Einfall, 1840. 241.; Szádeczky, 1898. 235–237.

bornagyot nem lehetett szándékától eltéríteni. Úgy számított ugyanis, hogy Thököly a Tölcsvári szoroson keresztül fogja megkísérelni a betörést Erdélybe, ahol egy kisebb létszámú sereg is sikeresen védekezhet a túlerővel szemben.²¹

Az altábornagy terve azonban nem járt sikerrel és ezúttal a kuruc fejedelem lepte meg őt egy váratlan hadmozdulattal. 1690. augusztus 21-én, míg egy csapat a Tölcsvári szorosban támadta a sáncokat, addig a kuruc-török-tatár-havasalföldi had zöme Zernyestnél tünt fel.²² Heißler azonnal csatarendbe állította császári-királyi és erdélyi egységeit, és a már a tatárok által felgyújtott Tohán felé indult. A kialakított harcrendet azonban hamarosan meg kellett bontania, mivel Thököly a jobbszárnyat a harmező egy cserjés részén át akarta karolni. A tatárok ellen ezért Heißler d'Oriát küldte hat lovasszázzal, amely egységhez a Henter Mihály²³ háromszéki vicekapitány vezette 13 zászló székely lovas csatlakozott. Thököly látva a császári-királyi és erdélyi sereg balszárnyának meggyengülését, támadásra indította kuruc-török-tatár lovasságát, amely Cserei szerint mintegy 32 zászlóból, hozzávetőlegesen hatezer lovasból állt. A támadás teljes sikert hozott. Heißler taktikai elképzelése ugyanis, miszerint az első sorba felállított német dragonyosok sortüze visszaveri a heves lovassági rohamot, míg a második sorban felállított székelyeknek pedig a már megfutamodott ellenséget kell üzniük és vágniuk, csődöt mondott. Thököly lovasainak ugyanis a nagy veszteségek ellenére is sikerült áttörniük. Ezt látva a székelység hanyatt-homlok elmenekült a csataterről. Ez a mozzanat el is döntötte a csata sorsát, amely mindkét oldalon hatalmas áldozatokat követelt. A kuruc-török-tatár-havasalföldi sereg pontos veszteségeit nem ismerjük, azonban jól példázza a harc hevesességét, hogy maga a szerdár, Cserkesz Ahmed özüji beglerbég is elesett. A másik oldalon mintegy 1200 halotról tesznek említést, akik között ott volt Teleki Mihály és Constantin Bălăceanu valamint, Magni²⁴ és Noiquermes is. Fogságba esett a megsebesült d'Oria, akinek kikülönített katonái a legtovább harcoltak a túlerővel szemben. Hasonló sorsra jutott Heißler, aki – Cserei szerint – látva genovai származású ez-

²¹ Cserei, 1852. 199.; Szádeczky, 1898. 237.

²² A Kárpátok hegláncaival való átkelésről lásd: Szádeczky, 1898. 238–239.; Szalay Béla: Thököly havasi útja. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1910. 11 évf. 125–164.; Papp, 2010. 199–202.

²³ Henter Mihályra lásd: Papp Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. = Századok*, 2004. 138. évf. 4. sz. 793–821. passim.; Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*. Bp., 2005. (továbbiakban Heckenast, 2005.) 187.

²⁴ Cserei szerint Magni a csatában csak megsebesült, de sikerült elmenekülnie. A végzet azonban őt is hamarosan utolérte. Hermány nevű faluba érve a szászok ráismertek, becsalták a kastélyba és agyonverték. A *Theatrum Europaeum* hasonlóan örökíti meg az eseményeket. A névtelen szász polgár szerint pedig ő is sebesülten fogságba esett. *Theatrum Europaeum...*, 1698, 1020.; Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 245.; Cserei, 1852. 202–203.

redes csapatainak kitartását, visszatért a harcmezőre és nem hagyta magára embereit, valamint két alezredes és további 18 tiszt.²⁵

HEIBLER ÉS D'ORIA A FOGSÁGA ÉS A THÖKÖLYVEL KÖTÖTT SZERZŐDÉS

A zernyesti csatát követő napon Madách Péter,²⁶ Thököly főkapitánya a következő pátenst bocsátotta ki az erdélyi rendek számára: „adom tudtára mindenkinek, az kiknek illik ezen patenslevelemben, hogy már Isten kegyelmességéből tegnapi ellenségünkön győzedelmeskedtünk, Hajzer is több officerieivel kéznél vagyon.”²⁷ A névtelen szász polgár feljegyzései szerint a kuruc fejedelem a tatároktól Heibler 300 dukátért, míg d'Oriát 80 rénes forintért váltotta meg.²⁸ Tette ezt már ekkor azzal a céllal, hogy Zrínyi Ilonát kiváltsa értük cserébe bécsi fogságából. Az ezredest – azzal az ígérettel, hogy visszatér hozzá – el is küldte I. Lipóthoz, hogy jelentést tegyen az addig történekről. A már szeptember 12-én Bécsbe érkezett d'Oriának azonban nem csak ezt a feladatot szánta, hiszen már ekkor elvitt magával egy szerződést is. Ebben Thököly a következőket fogalmazta meg: először is feleségét és annak gyermekeit cseréljék ki az elfogott altábornagra és számára javait és birtokait adják át. Másodszor a császár ismerje el őt Erdély törvényes uralkodójának, és a Magyar Királyságot helyezze vissza régi jogaiba. Ez utóbbi végrehajtását pedig kijelölt biztosok felügyelnék.

²⁵ *Theatrum Europaeum...*, 1698, 1020.; Le Clerc – Eder – Korn, 1793. 300.; Babocsay, 1815. 106–107.; Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 243–246.; Röder, 1842. 127.; Cserei, 1852. 199–203.; Almády István naplója 1687–94. *Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai*. In. *Monumenta Hungariae Historica (Magyar Történelmi Emlékek). Második osztály: Írók*. (továbbiakban MHHS) Közli: Thaly Kálmán. 23. kötet. Pest, 1868. (továbbiakban MHHS. 23. (1868) 720.; Horváth Mihály: *Zrínyi Ilona életrajza*. Pest, 1869. (továbbiakban Horváth, 1869.) 93–94.; Késmárki Thököly Imre leveleskönyvei és emlékezetes írásai. In. MHHS. Közli: Thaly Kálmán. 24. kötet. Bp., 1873. (továbbiakban MHHS. 24. (1873) 393–395.; Angyal, 1889. 215–216.; *Czegei Vass György és Vass László naplói. Magyar történelmi évkönyvek és naplók*. III. kötet. Közli. Nagy Gyula. Bp., 1896. (továbbiakban Czegei – Vass, 1896.) 92.; Szádeczky, 1898. 239–247.; Posta Béla – Kelemen Lajos – Biás István: *Teleki Mihály temetkezése*. Kolozsvár, 1913. (továbbiakban Posta – Kelemen – Biás, 1913.) 48–49.; Karácson, 1914. 296–297.; Bánlaky, 1940. 396–400.; Sugár, 1983. 240–243.; Varga J. János: *A fogó félhold árnyékában*. Bp., 1986. 205–207.; Seres István: *Thököly Imre és Törökország*. Bp., 2006. (továbbiakban Seres, 2006.) 91–92.; Papp, 2010. 202–204.

²⁶ Tevékenységéről és életéről bővebben lásd: Seres István: Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005. 118. évf. 3. sz. (továbbiakban Seres, 2005.) 424–500.

²⁷ Posta – Kelemen – Biás, 1913. 48.

²⁸ Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 246.

Emellett d'Oria Zrínyi Ilonának is vitt egy rövid levelet Thökölytől. Ebben felesége számára is megírta, hogy Heiblerért cserébe ki kívánja váltani, valamint azt is, hogy az ezredest elküldte Mihály nevű szolgáját, hogy felügyelje az eseményeket, azaz szeme és füle legyen.

Az örgróf már szeptember 15-én visszaindult az udvar válaszával. Eszerint I. Lipót Zrínyi Ilona és gyermekei kicserélésével és a javak visszaszolgáltatásával kapcsolatban hajlandónak mutatkozott a tárgyalások megkezdésére, ám nem kívánt Thökölyvel egyezkedni sem Erdélyről, sem pedig a magyar rendi jogok védelméről. Ennek megfelelően az uralkodó engedélyezte Zrínyi Ilona számára, hogy férjének levelet küldjön, bár ahogyan meg is írta, úgy hogy elküldés előtt elolvasták. Ebből kiderül, hogy d'Oria a bécsi Orsolya-rendi apácák zárdájában elhelyezett főnemesi asszonyt meglátogatta és szóban beszámolt neki az eseményekről. Az ezredes ígéretet tett arra, hogy udvari ismeretségeit latba vetve igyekszik a cserét minél hamarabb véghezvitetni. Levelét pedig azzal zárta, hogy tiszta szívéből azt kívánja, bárcsak ő lenne a helyében, az altábornagy pedig az övében.²⁹

Czegei Vass naplójának tanúsága szerint d'Oria inasával együtt már 1690. október 3-án Kolozsvárra ért, ahonnan egy héttel később indult tovább Tordára, majd a kurucok táborába,³⁰ és ő közvetített Veterani és Thököly között a tárgyalásokon. Az ezredes 1690 novemberében és decemberében ezért újra az udvarnál járhatott, ahonnan csak a következő esztendő januárjában érkezett meg Brassóba, majd e hónap 15-én folytatta útját tovább a már Havasalföldön táborozó kuruc fejedelemhez. Ám mégis több mint egy hónapot késlekedett és csak február 18-án indult tovább Nagyszebenből. A *Theatrum Europaeum* szerint d'Oria azért nem indult hamarabb, mert Thököly állandóan változó követelése miatt (Ekkor 25 000 dukátos váltságdíjat kért!) még az is megfordult a fejében, hogy ígéretét megszegve, Veterani mellett marad.³¹ Végül azonban erre nem került sort. Almády István naplójából tudjuk, hogy 1691. február 26-án megérkezett a Duna melletti Biszterc nevű faluba, egy napon Thökölyvel.³²

Heibler ekkori sorsáról viszonylag kevés információval rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy ha nem is mindig a kuruc fejedelemmel, de állandóan szoros őrizet alatt a kurucok táborával vonult.³³ Almády naplójából tudjuk, hogy ő február

²⁹ *Theatrum Europaeum* 1698, 1022.; Horváth, 1869. 94.; Takáts Sándor: *Régi magyar nagyvaszszonyok*. Bp., 1982. 293.

³⁰ Czegei – Vass, 1896. 99, 102.

³¹ *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denkwürdiger Geschichten, so sich hin und wieder in der Welt, fürnemblich aber in Europa und Teutschland, sowol im Religion- als Prophan-Wesen, vom Jahr Christi 1687 biß auff das Jahr 1691 exclus... sich zugetragen. Dreizehender Theil*. Frankfurt am Main, 1702. (továbbiakban *Theatrum Europaeum...*, 1702.) 13.

³² MHHS. 23. (1868) 730.

³³ *Theatrum Europaeum...*, 1702. 13.

19-én Bajlesen egy asztalnál vacsorázott az altábornaggyal, és még egy tubákkal megtömött szelencét is neki ajándékozott.³⁴ A következő híradás Heißlerrelől Madách Pétertől származik, aki június 28-án a következőket írta a craiovai kapitánynak: „Hajszler uram is, az rab nímet general, egy levelet írt kglmednek, kérti kglmedet, hogy azon emberről tudósítsa kglmed, kít kegyelmedhez küldtettem ezelőtt nyolcz hetekkel; valami orvosságokat és ruházatjára való köntöst kért, hogy küldjenek neki Erdélyből.”³⁵ A már többször említett Almády pedig azt jegyezte fel 1691. július 25-re vonatkozóan, hogy „itt [Karánsebesnél – B. Z. P.] akart elszökni Hajzler uram ő nagysága: de észrevettük.”³⁶ Thököly Heißlert mindezek után szorosabb felügyelet alatt tartotta. Egy kocsiban még az oszmán főserg táborába is elvitte magával, így az altábornagy, igaz fogolyként, szemtanúja volt az évszázad legvéresebb csatájának is.³⁷

A szoros felügyeletet azonban nem csak Heißler szökési kísérlete, hanem a Porta szándéka is indokolta. Az 1691. április 23-án Vidinből Zrínyi Ilonának küldött levélből kiderül, hogy a nagyvezír bár nem tiltotta meg, de nem is engedélyezte a már szinte tető alá hozott csereát, úgy tűnik saját céljai elérésére akarta felhasználni a foglyokat. Mivel emiatt Veterani megtiltotta, hogy Thököly az ügy rendeződéséig kapcsolatba lépjen feleségével, ő is ugyanezt helyezte kilátásba Heißlerrel szemben.³⁸ Ugyanezen leveléhez Thököly csatolt egy másikat is feleségének, amelyben megírta, hogy az ügyben nemsokára tárgyal a nagyvezírral és más jóakarói segítségével is bizik. Emellett kérte Zrínyi Ilonát, hogy ő maga is küldjön a Portára törökül vagy latinul levelet, valamint, ha lehet, egy török rabot is, hogy szóban is, és írásban támogatást eszközöljön ki a maga számára: „az török nemzet neked is athnámét adott, mely mellett Munkácsot mennyi ideig tartottad; mindenedet hűsegekért elvesztetted; athnáméjok s hitek ellen azzal ne fizessenek, és legalább Hajszlernek és Dóriának szabadulásukat s érted való elbocsátásokat ne impediálják.”³⁹ Ugyanazon a napon Veteraninak is megírta ugyanezeket, bár meg kell jegyezni, hogy sokkal rövidebben megfogalmazva álláspontját és kevésbé dőlyfösen, mint ahogyan a feleségének.⁴⁰

³⁴ MHHS. 23. (1868) 729–730. Ekkor már a havasalföldi lakosságon élősködő kuruc katonaságot és a velük tartó erdélyi menekülteket a vajda kiűldözte országából. Seres, 2006. 92.

³⁵ Thököly Imre fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve. In. MHHS. 34. kötet. Az eredetiről közli: Thaly Kálmán. Bp., 1896. (továbbiakban MHHS. 34. 1896.) 52.

³⁶ MHHS. 23. (1868) 741.; Horváth, 1869. 97.

³⁷ Röder, 1842. 159.

³⁸ Horváth, 1869. 94–95.; MHHS. 24. (1873) 399–400.; Takáts, 1982. 293.

³⁹ Horváth, 1869. 95–96.; MHHS. 24. (1873) 400.

⁴⁰ MHHS. 24. (1873) 401–402.

Április 26-án Thököly a Portán lévő francia követhez, Pierre Antoine Castagneres de Chateauneuf-höz⁴¹ írt levelében újra foglalkozott e témával. Írásában hosszasan fejtegette a kialakult helyzetet és azt a méltánytalanságot, ahogyan vele és hitvesével viselkednek, majd leszögezte, hogyha nem történik a nagyvezír részéről újra felszólítás Heißler és d’Oria átadásával kapcsolatban, akkor is híven szolgálja a továbbiakban az Oszmán Birodalom érdekeit.⁴²

Egyelőre nem világos, hogy Thököly és a nagyvezír a vitás ügyet mikor rendezte.⁴³ Nem tartom azonban elképzelhetőnek, hogy Heißler karánsebesi szökési kísérletét sem csupán a császári-királyi seregek viszonylagos közelsége, hanem az attól való félelem is ösztönözte, hogy kuruc helyett török fogságba fog kerülni. Emellett ehhez természetesen hozzájárulhatott az is, hogy az elhúzódó tárgyalások miatt a kuruc fejedelem egyszerűen fenyegetőzni kezdett.⁴⁴ Az azonban bizonyos, hogy Thököly, az altábornagy és d’Oria között szeptember 20-i dátummal Jeni-Palánkon megkötött egy 17 pontból álló szerződés. Két ok miatt is érdemes az irat tartalmát röviden összefoglalni: egyrészt magyarul ez idáig ez nem történt meg. Másrészt pedig a szerződés nem csupán a fejedelemasszonyra és a két császári-királyi főtiszt sorsára gyakorolt döntő befolyást.

A megállapodás értelmében tehát Zrínyi Ilonát rangjához illő, megfelelő kísérettel kellett elindítani Erdélybe, ahol Veteraninak kellett jeleznie megérkezését, és gondoskodni a csere helyéről, idejéről és mikéntjéről. Ugyanakkor Heißlernek szintén Erdélybe kellett utaznia és két lovassági tisztet (*Rittmeister*) visszaküldeni d’Oria mellé, hogy mindhárman túsok legyenek. Arról is megállapodtak, hogy a Thököly mellett maradt ezredes és Zrínyi Ilona cseréjére Szent Imre napjáig (november 5.) vagy legkésőbb november végéig sor kellett, hogy kerüljön (1. és 2. pont).

A szerződés értelmében Thökölynek szabad volt az altábornaggyal együtt egy hírnökét is Erdélybe küldenie, aki innen postakocsin Heißler megbízottjával együtt Bécsbe megy és onnan saját dolgait elrendezvén, vissza is térhet szabadon (7. pont). A már lefizetett kétezer aranyon felül a foglyoknak fizetniük kellett még tízennégyezer aranyat, amely összegből Bécsben annyit voltak kötelesek Zrínyi Ilona kezébe adatni, amennyit ő maga megkívánt. A fennmaradó összeget pedig a csere alkalmával kellett Thökölynek átadni egy hintóval és hét lóval (9. pont). Amennyiben Heißler vagy d’Oria meghalt volna a csere előtt, a szerződés

⁴¹ Zachar József: Thököly Imre francia kapcsolatai. In. *Az „Üstökös kegyeltje.” Késmárki Thököly Imre (1657–1705).* Szerk. Gebei Sándor, Hajdúszoboszló, 2010. 103–132. 130.

⁴² MHHS. 24. (1873) 409–413.

⁴³ Annyi bizonyos, hogy Thököly még 1692 januárjában Heißler kezeseinek is felhántorgatta, mi mindent állt ki azért, hogy a Porta az altábornagyot ne vegye el tőle. MHHS. 34. (1896) 175.

⁴⁴ Thököly július 16-án Veteraninak írt levelében már bosszúval fenyegetett, ha nem teljesülnek az általa szabott feltételek. MHHS. 34. (1896) 59–60.

egy pontja sem veszíti el érvényét, de az életben maradt csak a saját részét köteles megfizetni (10. pont).

A megállapodás értelmében az 1688. január 17-én, Munkácson kötött szerződés 14 pontjából a Zrínyi Ilonára vonatkozó passzusok érvényben maradtak. E szerint a fejedelemszöveg jegy és nász javait, valamint ezek jogait vagy egyenértékű javakban vagy évi kamatokban meg kellett volna, hogy kapja. Emellett mindazokat az ékszereket, amelyekről be tudja bizonyítani, hogy az övé, szintén vissza kellett volna neki szolgáltatni. Ezek összértéke 70 476 forintba rúgott az 1688. március 20-i inventár szerint.⁴⁵ Az 1691. szeptember 20-i megállapodás úgy rendelkezett, hogy Zrínyi Ilonának szabad lesz bármilyen ingóságát vagy magával vinnie, amihez megfelelő számú szállítóeszközt is kap, vagy eladhatja, vagy szabadon másként dönthet felőlük. Ezen felül az ingatlan vagy házassági javak jövedelmét megtarthatja, vagy ezekről is rendelkezhet az eddigi szokott mód szerint. Mindezek megtartását pedig egy császári rendelet biztosítja, amit Thökölyinek át kellett adni (3. pont). Emellett Zrínyi Ilonának Heißler át kellett adjon egy brandenburgi kocsit is (8. pont).

A szerződés további pontjai már nem Zrínyi Ilona és a két császári-királyi főtiszt kicserélésének mikéntjét és körülményeit taglalták, hanem további személyek sorsáról rendelkeztek. A 4. és az 5. pont szerint Petrőczy István, Sándor Gáspár és Nemessányi Bálint⁴⁶ részére az uralkodónak engedélyeznie kellett, hogy vagy szolgájukat elküldhessék vagy személyesen (ez csak Nemessányira vonatkozott) elutazhassanak feleségeikhez. Amennyiben a három úrnő férjeihez kívánna menni, úgy megtarthatják az ingó vagyonuk feletti szabad rendelkezést, ill. azokat magukkal vihessék. Az ingatlanaik hasznát pedig szintén bírassák és bárhol is legyenek, szabadon dönthessenek róla. Ezen felül biztosítékot kívánt arra, hogy Petrőczy feleségének javait anyja halála után nem fogják elvenni, annak jövedelmei felett rendelkezessen. A kapcsolatfelvétel Thököly három legfőbb hívének feleségeivel a szerződés megkötését megelőzően megtörtént. 1691 januárjában Heißlernek egy szolgájával Petrőczy feleségéhez, Révay Erzsébethez eljuttatott egy rövid levélkét, amelyben hat és fél esztendei hallgatás után érdeklődött hogyléte után.⁴⁷ Az 1691. április 23-án Zrínyi Ilonának, illetve Veteraninak

⁴⁵ *Theatrum Europaeum...*, 1698. 257–258.; Horváth, 1869. 88, 90.; R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona és a korabeli magyar politika. In: *Thököly emléktünetek. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából. 1975. október 18.* Szerk. Molnár Mátyás, Vaja, 1975. 79–90. 89.; R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona. In: *Nők a magyar történelemben.* Összeállította: R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1997. 131–170., 164–165.; Mészáros Kálmán: Zrínyi Ilona. In: *Az „Üstökös kegyeltje.” Késmárki Thököly Imre (1657–1705).* Szerk. Gebei Sándor, Hajdúszoboszló, 2010. 25–32., 30.

⁴⁶ Petrőczyról, Sándorról és Nemessányiról lásd: Heckenast, 2005. 304, 339–340., 372.; Seres, 2005. 424–500. passim.; Seres, 2006. passim.

⁴⁷ *Petrőczy István és Révay levelei 1690–1699.* Közzéteszi: Kovács Sándor. Bp., 1916. 1–2.

írt levelekben, ha csak röviden is, de újra feltűnnek a feleségek is. Míg előbbiben csak említés szintjén, mint a Heißler és d'Oría elengedésének egyik feltételét említi meg Thököly őket, addig Erdély császári-királyi parancsnokától követelte, hogy a három asszony szabadon írhasson újra férjének.⁴⁸

A további pontok a hadifoglyok kicseréléséről rendelkeznek. Heißler ígéretet tett arra, hogy a múlt esztendőben már magukat megváltott császári-királyi tisztekért még egy fogoly erdélyi kuruc szabadon engedését is kieszközli (6. pont). Azt a százötven aranyat, amelyet a törököknek tett le az uralkodó a Starhemberg ezred zászlóvivőjének kiszabadulásáért, a csere idején leteszik és visszaadják (11. pont). Ezen túl Thököly a kurucok fogságában lévő összes császári-királyi tiszt és közkatoná, valamint egy magyar hadnagy elengedését megígérték, ha egy bizonyos Szántait és Malatinszky Gábort az udvar szabadon bocsátja (12. pont). Az említett magyar hadnaggyal kapcsolatban nem kizárható, hogy ekkor még Semsey Lászlót⁴⁹ értették alatta, aki lugosi labanc kapitányként esett Petrőczy Várad környékén táborozó katonáinak fogságába. Július hónapban már a kurucok kezében lehetett, mivel Thököly augusztus 4-i levelében már szerepel a neve.⁵⁰ Szántai pedig lehet, hogy éppen ezen harcok idején esett a labancok fogságába, de az bizonyos, hogy Petrőczyhez közel állhatott. A kuruc fejedelem ugyanis a neki küldött, a szerződés megkötéséről hírt adó szeptember 25-i levelében fontosnak tartotta megemlíteni, hogy az egyességbe belefoglalták az ő cseréjét egy magyar hadnagyra.⁵¹ Malatinszky pedig Thököly komornyikja volt. Bizonyosan Munkácson volt a vár ostromának idején, így az amnesztia rá is vonatkozott, ám később fogságba eshetett.⁵²

Heißler kérésére a kuruc fejedelem megegyezett a törökökkel, hogy Laurenz Victor Solari⁵³ grófját kétezer arany váltságdíj ellenében szabadon bocsátják. A szerződés szerint az altábornagy Erdélybe jövetelkor két lovastisztel küldi el a

⁴⁸ MHHS. 24. (1873) 399., 402.

⁴⁹ Nagy Iván: *Magyarország családai... X. kötet.* Pest, 1863. 141.; Borovszky Samu – Sziklai János: *Magyarország vármegyéi és városai. I. kötet. Abauj-Torna vármegye és Kassa.* Bp., 1896. 512.; Pozsonyi József: *A semsei Semsey család története. Régi magyar családok I. kötet.* Debrecen, 2002. 19–20.; Seres, 2005. 428–429.

⁵⁰ MHHS. 34. (1896) 68.

⁵¹ MHHS. 34. (1896) 91.

⁵² A szövegben, mint alkamarása szerepel. = *Török-magyar kori történelmi emlékek.* Szerkesztették és jegyzetekkel ellátták: Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Első osztály: Okmánytár. VIII. Pest, 1871. 529.; MHHS. 24. (1873) 706.

⁵³ Egyelőre még ismeretlen a számomra, hogy Solari gróf mikor esett fogságba, az azonban bizonyos, hogy szabadulása után 1694-ben ezredtulajdonos lett (az egykori Beck gyalogezredet vette át). Ezrede Várad őrségét adta, majd 1696. augusztus 26-án egy zászlóaljja részt vett a hetényi csatában, ahol szinte teljesen felmorzsolódott. A következő évben Solari részt vett a zentai csatában, ami után az ott tanúsított hősiességéért vezérőrnaggyá léptették elő. Wrede, Alphons von: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht. I. Band.* Wien, 1898. 444–446.

pénzt, amelyet d'Oriánál kellett elhelyezni (13. pont). Thököly egyébként Solari ügyében már 1691. május 10-én felvette a kapcsolatot a nisi pasával, akitől érdeklődött a német kapitány (!) holléte felől, mivel egy kapitányának szabadulását remélte a cserétől.⁵⁴

A megállapodás szerint Heißlernek Erdélybe érkezése után meg kellett sürgetnie egy bizonyos Vollin (Vullin és Vellin névalakban is szerepel) rác hadnagy, egy kereskedő, akiért Veterani papja kezeskedett és Vay Mihály váltságdíjának megküldését is (14. és 15. pont). Nem először fordulnak elő Thököly levelezésében ezek a személyek, hiszen az Erdély császári-királyi parancsnokához 1691. július 16-án írott üzenetében már követelte őket.⁵⁵ Sajnos ez idáig csak Vay Mihályról vannak információink, aki Teleki Mihály vejeként (Teleki Zsuzsanna férje volt) részt vett a zernyesti csatában és fogságba is esett. Ő azonban hamarabb kezdhette el váltságdíjának összegyűjtését, mivel 1691. február 6-án már Nagyszebenből írt levelet anyósának, Veér Juditnak, de mint látni fogjuk nem sietett a megfizetésével.⁵⁶

A megállapodás két utolsó pontjában Thököly rendelkezett arról, hogy az ő vagy Zrínyi Ilona csere előtti halála esetén mely passzusok maradnának érvényben, illetve hogy a váltságdíjak mekkora hányada jusson ekkor Petrőczy, Sándor, Madách, Nemessányi, Bay Mihály, Daróczy András és Horváth Ferenc⁵⁷ kezébe.⁵⁸

A SZERZŐDÉS MEGKÖTÉSÉTŐL ZRÍNYI ILONA JENI-PALÁNKI MEGÉRKEZÉSÉIG

Ha csak néhány szóval jellemezhetném Thököly szempontjából az 1691. szeptember 20. és 1692. május 14. közötti időszakot levelei alapján, akkor a következőkkel tenném: várakozás, fenyegetőzés, csalódottság és düh. Szerződés szerint 1691. november 5-én (Szent Imre napja) vagy legkésőbb e hónap végén meg kellett volna történnie a cserének. Heißler meg is érkezett Bécsbe, mint ahogyan erről a fejedelemszöveg december 22-i levelében be is számolt férjének,⁵⁹ ám Zrí-

⁵⁴ MHHS. 34. (1896) 28.

⁵⁵ MHHS. 34. (1896) 59.

⁵⁶ Posta – Kelemen – Biás, 1913. 51, 59, 67.; Heckenast, 2005. 453.

⁵⁷ Bay, Daróczy és Horváth életéről lásd: Heckenast, 2005. 51–52, 192.; Seres, 2005. 424–500. passim.; Seres, 2006. passim.

⁵⁸ Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Alte Feldakten 1691/9/3; Az Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Cat. I. Rex. regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 15.; Szilágyi Sándor: Zrínyi Ilona életéhez. = *Történelmi Lapok*, 1875. 2. évf. 23. sz. 1190–1193.

⁵⁹ Takáts, 1982. 295.

nyi Ilona – különböző okok miatt – csak 1692. január 2-ára tervezte az elindulást a császárvárosból.⁶⁰ Pedig Thököly nagyon várta a megérkezését. Már 1691. december 13-án, a temesvári pasának írt leveléből kiderül, olyan hírt kapott, mely szerint felesége már Erdélybe érkezett és vagy Lippa vagy Karánsebes felé fogják küldeni.⁶¹ 1692. február 20-án pedig azt tudatta Petrőczy Istvánnal, hogy Csontos Jánost (Jankó) azért küldi mellé, hogy Zrínyi Ilonáról végre információkat kapjon. Inasának addig kellett ott maradnia, amíg Hunyad vármegyébe nem ért a fejedelemszöveg, majd szolgálatába kellett ismét állnia.⁶² Zrínyi Ilona végül március 5-én érkezett Karánsebesre, de még több mint két hónapig tartott, míg a csere megtörtént és férjével találkozhatott.⁶³

A fejedelemszöveg rangjához méltó utazása szintén elmaradt. Sándorné, Nemessányiné és Petrőczyné nem tartottak Zrínyi Ilonával,⁶⁴ emellett pedig – ahogyan ezt Thököly 1692. március 8-i levelében Petrőczy Istvánnak megírta – a fejedelemszövegnek sem ideje, sem engedélye nem volt arra, hogy szolgákat és cselédeket fogadhasson maga mellé. Így férje a megfogyatkozott személyzet kiegészítésére egy szakácsot kívánt mellé küldetni.⁶⁵ Thököly Daróczy Andrást bízta meg végül, hogy felesége elé 400 lovas és ugyanannyi gyalogos kíséretében Karánsebesre vonuljon. Emellett utasította Petrőczyt, hogy Daróczynét is küldje felesége elé, valamint, hogy Pécsi Gábor egy konyhakocsit és egyéb szekereket is készítsen elő, mivel a Zrínyi Ilonát kísérő német kocsisok csak a már említett határvárig voltak hajlandók eljönni.⁶⁶ A cserére végül Lugoson került sor, ahogyan a kuruc fejedelem május 2-án Veteráninak írt leveléből kiderül.⁶⁷

Thököly csalódottságának és dühének azonban csak az egyik kiváltója volt a fejedelemszövegnek a vártnál mintegy fél évvel későbbi megérkezése. A másik ok az volt, hogy sem a kialkudott váltságdíjat, sem pedig a Zrínyi Ilonát megillető javak értékét nem kapta meg. Előbbit azért, mert d'Oria még 1691. december 13. előtt meghalt a fogságban, így hétezer aranytól elesett.⁶⁸ Emellett Thököly azt állította a fogságban lévő Bekir pasának, hogy Heißler feleségének „ötezer

⁶⁰ Petrőczy, 1916. 3.

⁶¹ MHHS. 34. (1896) 110.

⁶² MHHS. 34. (1896) 149.

⁶³ MHHS. 23. (1868) 755.; MHHS. 34. (1896) 174.

⁶⁴ MHHS. 34. (1896) 158, 173, 204.; Petrőczy, 1916. 3–13.

⁶⁵ MHHS. 34. (1896) 158.

⁶⁶ MHHS. 34. (1896) 210.

⁶⁷ MHHS. 34. (1896) 215.

⁶⁸ Cserei, 1852. 217.; MHHS. 34. (1896) 110, 213.

aranyánál többet kezibe nem adott.”⁶⁹ Ez is csak arra volt elég, hogy adósságait rendezze belőle és beszerezze az utazáshoz legszükségesebbeket.⁷⁰

Az udvar a szerződés harmadik pontjában foglaltakat sem tartotta be, amiről pontos képet ad egy 1692 májusában készült jegyzék, a nem teljesített pontok jegyzéke. Eszerint a munkácsi szerződésben meghatározottakból és a regéci javadalomból Kollonich Lipót esztergomi érsek csak 4416 tallért fizetett ki. Ezért Thököly vizsgálatot kért ez ügyben és úgy kívánta, hogy a megállapított különbözetet Rákóczi Juliannának fizessék ki.⁷¹ Ehhez pedig Heißler közbenjárását és segítségét kérte Zrínyi Ilona.⁷² Mindezeket túl a neki megígért hét spanyol lóból (9. pont) is hiányzott öt.⁷³

Thököly már 1691 decemberében megsejtette, hogy a szerződésben foglaltak teljesítése nem fog zökkenőmentesen menni. Ekkor azt írta Ugróczi Lászlónak, hogy a feltételek be nem tartása esetén Heißler becsületét fogja veszíteni az egész világ előtt és vissza kell térnie a fogságba.⁷⁴ Majd egészen május elejéig ezt számtalan alkalommal megismételte Veteranihoz, Ugróczihoz, Petrőczyhez és az altábornagyhoz küldött leveleiben.⁷⁵ Türelme azonban úgy tűnik 1692. március elejére fogyott el végérvényesen, amikor is úgy vélte, hogy feleségének Karánsebesre történő utazását és a cserét meg akarják akadályozni. E hónap 17-i levelében ezért Petrőczynek már azt az utasítást adta, hogy amíg nem érkezik válasz sérelmeire és ígéret ezek orvoslására, addig mind a túsokat, mind pedig Semseyt veresse vasba, vegye szigorú őrizet alá, kenyéren és a Duna vizén tartsa, ne úgy viselkedjen velük, mint azelőtt, vendégként. Egy tömlőben töltött éjszaka után maguknak a foglyoknak kellett megírniuk sorsuk sanyarúvá válását Veteranihoz, Heißlernek, Lajos badeni örgrófnak vagy egyéb jóakarójuknak. Emellett Thököly azzal fenyegetőzött, hogy a szerződést, a császári rendeletet Zrínyi Ilona elbocsátásáról és a már említett Türkenlouis paroláját kinyomtatattja és a bécsi udvar szégyenére mindenhol terjesztetni fogja. A levélből az is kitűnik, hogy az 1692 májusában összeállított nem teljesített pontok jegyzékében szereplő hiányosságok közül már ekkor tisztában volt a kuruc fejedelem Kollonich tettéről, arról hogy nem adta ki a Zrínyi Ilonának járó javakat.⁷⁶

1692. május 14-ig nem oldódott meg Vay, Vollin, az ismeretlen kereskedő, Szántai és Solari ügye sem. Előbbi többszöri panasz után végül 1692. június 28-

⁶⁹ MHHS. 34. (1896) 169, 213.

⁷⁰ MHHS. 34. (1896) 213.

⁷¹ MHHS. 34. (1896) 170, 244.

⁷² MHHS. 34. (1896) 243.

⁷³ MHHS. 34. (1896) 244.

⁷⁴ MHHS. 34. (1896) 109.

⁷⁵ MHHS. 34. (1896) 109–243. passim.

⁷⁶ MHHS. 34. (1896) 168–171.

án fizette meg váltságdíját Thökölynek. A nem teljesített pontok jegyzékéből pedig kiderül ezzel kapcsolatban, hogy a megállapított összeget Boksára kellett megküldenie.⁷⁷ Vollin és az ismeretlen kereskedő esetében csak az bizonyos, hogy 1692. május közepéig nem rótták le a rájuk kiszabott váltságdíjat.⁷⁸ Szántai sem érkezett meg Zrínyi Ilonával egy időben, de elbocsátásáért cserébe – a nem teljesített pontok jegyzék szerint – egy bizonyos Hajdú Jánost és egy német furirt kellett szabadon engedni.⁷⁹ Ennek ellenére Semsey is kiszabadult a fogságából.⁸⁰ A legtovább Solari ügye húzódott, aki az albán származású Mahmud beg-ogli⁸¹ pasa fogságában volt és Mehmed pasára akarták kicserélni. Ő végül 1693 májusában szabadult.⁸²

ADDITIONAL INFORMATION ON THE EXCHANGE OF DONAT JOHANN HEIBLER OF HEITERSHEIM AND ILONA ZRÍNYI

The story of exchanging the spouse for the general is well-known and its sources were mostly published in the 19th century but we can still state that its details are unclear. This study intends to present all the events which occurred in connection with the exchange between the capture of Heissler and the arrival of Ilona Zrínyi to Imre Thököly.

In his proposal sent to the Court in Vienna Thököly made the following requests: his wife and the children of his wife were to be exchanged for the captured lieutenant-general and Thököly's possessions and estates were to be handed over to him. Secondly the emperor was to recognize him as lawful ruler of Transylvania and to restore the ancient rights of the Hungarian Kingdom. The Court, however, only gave its consent to the travel of Ilona Zrínyi.

It is a less-known and unpublished detail in the Hungarian literature that on 20 September 1691 Thököly signed a contract containing 17 points with the two captured senior officers, d'Oria and Heissler. According to this contract they

⁷⁷ Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Cat. I. Rex. regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 16.; MHHS. 34. (1896) 216, 243, 244, 298.

⁷⁸ Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Cat. I. Rex. regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 16.; MHHS. 34. (1896) 216, 244.

⁷⁹ MHHS. 34. (1896) 136, 244.

⁸⁰ Lásd: 49. lábjegyzet.

⁸¹ Seres, 2005. 430.

⁸² MHHS. 34. (1896) 110–244. passim.; Késmárki: Tököly Imre naplója 1693. 1694. évekből. In: MHHS 15. kötet. Az eredeti kéziratból közli: Nagy Iván. Pest, 1863. 46–85. passim.

agreed to the circumstances of the exchange of prisoners, the officers were obliged to pay 14 thousand forints, the contract Ilona Zrínyi signed at Munkács (consigning her dowry worth around 70 thousand forints) was to be observed and the wives of Thököly's three followers (Petröczy, Sándor, Nemessányi) were to be released.

However, Ilona Zrínyi arrived to Thököly half a year later than expected and Thököly received neither the ransom agreed upon in the deal, nor the value of the possessions entitled to Ilona Zrínyi.

PAPP IMRE

A FRANCIA ARISZTOKRÁCIA A RÉGI REND ALKONYÁN

A keresztény Európában a középkor óta használt volt az „arisztokrácia” kifejezés. Kortól, régióktól és országoktól függően azonban sokféle értelmezése létezett. A 18. században az európai arisztokráciák külsőségeiben több rokon vonást nyertek. Gyakran hasonlóan öltözködtek, hasonló etikettet követtek, hasonló nyelvezetet használtak, mindenütt különleges kiváltságokat élveztek, s mindenütt törekedtek úgy megjeleníteni magukat, mint akik a társadalom színe-javai, akik minden más társadalmi réteg felett állnak. Társadalmi beágyazottságuk, viszonyuk a többi társadalmi csoporthoz, az államban betöltött szerepük, a politikai hatalomból való részesedésük és a gazdaságban elfoglalt helyük azonban az egyes országokban nagyon különböző volt.¹

A felvilágosodás egyik szülő hazájában, Franciaországban még a 18. század második felében is jelentős társadalmi tényezőnek számított az arisztokrácia. Befolyása, szerepe a társadalomban, az államban, a közéletben és a kultúrában a felvilágosodás századában sem szűnt meg. Sokan törekedtek rá, hogy a soraiba kerüljenek. Műveltségével, ízlésével nagy hatást gyakorolt a társadalomra. Létszámarányához képest a leggazdagabb volt. Költekezésével, luxus fogyasztásával irritálta ugyan a társadalmat, de élénkítette is a gazdaságot. Különleges privilegiumaival, urasági jogaival a korban megfogalmazott haladás kerékkötője volt, ugyanakkor beruházásaival a gazdasági fejlődést is egyengette.²

A 18. század második felének politikai szakirodalma az arisztokrata erények mellett egyre inkább különleges társadalmi státuszának árnyoldalait vette tollhegyre. Az arisztokrata státusz nem csupán vonzó volt, hanem elvetetté is vált, mint amely a társadalom jogi egyenlőségének egyik legfontosabb gátja. A felvilágosodás gondolkodásában egyre inkább teret nyert a szerzett érdemek szembeállításával a születés, a származás „zsarnokságával” és az öröklött vagyon hatalmával. A jogi egyenlőség eszménye mély gyökeret vert, de megvalósítása csak 1789-ben kez-

¹ Meyer, Jean: *Noblesses et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime*. Paris, 1973. 28.

² Fiette, Susanne: *La noblesse française des lumières à la belle époque. Psychologies d'une adaptation*. Paris, 1997. 8. (továbbiakban Fiette, 1997.)